

Rick Honings

'Zet maar eens een kathedraal neer met z'n allen'

Frans Kellendonk, polemist en ongelovige gelovige

De roman *Mystiek lichaam* van Frans Kellendonk (1951–1990) veroorzaakte bij verschijning in 1986 grote ophef. Het was niet het onderwerp dat voor beroering zorgde, maar de standpunten die hij zijn personages in de mond legde over vrouwen, homo's en joden. 'Flikkerij en jodendom, dat was van hetzelfde overbodige laken een pak,' laat Kellendonk de Geschiedenis bijvoorbeeld zeggen. De meeste aanstootgevende uitingen komen voor rekening van vader Gijsselhart, die de jood Bruno Pechman als een infiltrant beschouwt. Dat oordeel vertaalt zich in vele antisemitische uitspraken. Zijn kleinzoon Victor is volgens de kinderarts lui, omdat hij wel wil eten, maar weigert te lopen: 'Volgens Gijsselhart lag het aan het ras van de vader.' In een dialoog met Leendert zegt Gijsselhart: 'Jaag die jood maar een schot snippergruis in zijn achterste. [...] Als je die jood maar voor zijn donder schiet. Echt Prul, om uitgerekend een jood te nemen.' En tegen Magda: 'Er zijn maar twee ledematen die de jood graag beweegt en die zijn allebei botloos. Het ene is zijn tong en het andere ken je ook.'

Dergelijke uitspraken schoten *Volkskrant*-criticus Aad Nuis in het verkeerde keelgat. Hij beschuldigde Kellendonk van antisemitisme. Achter de sluiers van ironie liet de schrijver volgens hem een onmiskenbaar antisemitisch geluid horen. *Mystiek lichaam* noemde hij 'opvallend rijk aan weerzinwekkende onzin'.² Andere recensenten onderschreven Nuis' oordeel. Het was niet voor het eerst dat Kellendonk en Nuis botsten. Negen jaar eerder had Nuis de aanval geopend met het artikel 'Ponden onbevredigend proza'. Aanleiding was de verschijning van Kellendonk's debuut *Bouwval* (1977). Zijn kritiek had betrekking op het 'academisme' van auteurs rondom *De Revisor*. Deze schrijvers zetten, meende Nuis, hun verhalen in elkaar 'zoals ze hebben geleerd andermans verhalen uit elkaar te halen, met veel betekenislagen en versluisde illusies'. Hun manier van schrijven leidde zijns inziens tot 'rederijkerij – veel kunstigheid en weinig spontane kracht'.³ Kellendonk reageerde gebeten.

De toon was dus al vroeg gezet. Ook na de beschuldiging van antisemitisme nam Kellendonk geen blad voor de mond. In dit artikel ga ik in op Kellendonk's reactie na het verschijnen van *Mystiek lichaam*. In de eerste plaats gaf hij de literaire kritiek een veeg uit de pan. Daarnaast nam hij de gelegenheid te baat om uit te leggen wat hij nu eigenlijk met zijn boek beoogde.

Kritiek op de kritiek

Vier dagen na het verschijnen van Nuis' recensie, op 20 mei 1986, schoof Kellendonk aan bij het radioprogramma *Boeken* van de VPRO.⁴ Daarin uitte hij zijn woede over de criticus en diens collega's, die geen objectieve journalistiek bedreven, maar politieke overwegingen lieten meespelen in de beoordeling van zijn roman. 'Ik vind dit buitengewoon smerig,' liet hij de interviewer geëmotioneerd weten, 'en ik vind het ook kwalijk omdat op die manier vragen worden opgeroepen die helemaal niks met het boek te maken hebben. Er gaat een discussie ontstaan die helemaal langs de onderwerpen gaat die ik belangrijk vind. Ik vind dat heel erg.' Volgens de schrijver werd de Nederlandse kritiek voortdurend gestuurd door niet-literaire, politieke motieven en probeerde zij haar eigen zuiverheid over de rug van anderen heen aan te tonen: 'Kellendonk is weerzinwekkend, kijk eens hoe schoon ik ben.' Nuis' artikel vond hij daar een duidelijk voorbeeld van: 'Hier is weer eens geen criticus aan het woord, maar iemand die beter een sorteermachine kan bedienen of op het postkantoor kan werken.' In een ander interview heette het: 'De politiek en de literatuur zijn in deze Aad Nuis diepongelukkig getrouwd.'⁵

Een paar maanden later, op 18 oktober 1986, liet Kellendonk zich wederom over de Nederlandse literaire kritiek uit. Dat deed hij in de lezing 'Ons wilde Westen', die hij hield ter gelegenheid van de uitreiking van de Anton Wachterprijs aan Wessel te Gussinklo.⁶ Daarin haalde hij ten tweeden male uit naar de 'verpolitiekte literatuurjournalistiek'.⁷ Kellendonk beloofde het publiek vijfduizend gulden te storten op rekening van Amnesty International als Nuis hem in *Mystiek lichaam één* passage zou aanwijzen die zou bewijzen dat hij inderdaad een antisemiet was. 'Hij zal haar niet vinden,' verzekerde hij zijn gehoor.⁸

Kellendonk's voordracht bevat een gefingeerde dialoog tussen de ik-figuur en een criticus in wie men moeiteloos Aad Nuis kan herkennen. Deze is volgens de 'ik' niet in staat een literair werk objectief te beoordelen: 'Er zijn maar twee partijen: wij, die goed zijn, en de anderen, die niet deugen. Het is een wild-westwereld, bevolkt door rechtse cowboys en linkse Indianen, waar het prettig overzichtelijk is, zolang je tenminste niet vraagt wat die tweedeling precies inhoudt.' Een recensent moest zich volgens Kellendonk bij de beoordeling van een boek nooit door zijn opvattingen of ideologie laten leiden, maar er vanuit een strikt literair oogpunt naar kijken. Of de geventileerde ideeën een criticus wel of niet aanstaan, deed er niet toe: 'De kantekening "ik ben het niet eens met de ideeën in dit verhaal" is precies zo gratis als "dit is een verhaal over een blonde vrouw en ik houd toevallig niet van blonde vrouwen".'⁹

Al eerder, in 1984, had Kellendonk zich op vergelijkbare wijze uitgelaten over hoe werd omgegaan met de Centruumpartij. Hij vond de reacties in de pers 'veel en veel

bedenklijker' dan de partij zelf.¹⁰ En dat was precies wat er volgens Kellendonk in de Nederlandse literaire kritiek van het moment gebeurde. Juist dat gegeven wordt in *Mystiek lichaam* gethematiseerd. De personages benadrukken onophoudelijk hun superioriteit over de rug van de andere personages. De oude Gijselhart probeert zijn bestaan zin te geven door zich af te zetten tegen de jood Bruno Pechman. Leendert doet hetzelfde, door Magda de vrouw, die 'de eigenschap tot voortplanting' bezit, aan te vallen. Kellendonk liet zien dat de literaire kritiek – Aad Nuis voorop – geen haar beter was dan de personages in zijn roman, omdat zij op eenzelfde wijze reageerde, in een poging haar eigen heerlijkheid en bestaansrecht te bewijzen.

Een vergelijkbaar procedé was in Kellendonk's visie in werking getreden na de verschijning van *Mystiek lichaam*. Nuis wilde slechts zijn eigen voortreffelijkheid en correctheid aantonen door hem als antisemiet af te schilderen. In 'Ons wilde Westen' heet het: 'In niets ontziende braafheid besloot hij [Aad Nuis] toen de kreet "antisemitisme!" aan te heffen. [...] "Antisemitisme!" jankten daarna vrijwel alle recensenten, als een troep honden door die bokking van het spoor gebracht.'¹¹ Volgens Kellendonk hadden de critici behoefte aan een schurk en konden ze de verleiding om bijltjesdag te houden niet weerstaan. In zijn lezing hield hij de recensenten voor dat het niet hun taak was om de strekking van een literair werk aan de publieke moraal te toetsen. Jonge schrijvers riep hij op zich nooit te laten onderdrukken: 'Politici en hun journalistieke handlangers zijn vijanden van de kunst omdat ze altijd actie boven verlichting zullen stellen. [...] Laat de literatuur daarom alsjeblieft uit de staat verbannen blijven, zoals Plato in zijn onpeilbare wijsheid heeft bevolen.'¹²

Daarmee was de kous echter niet af. In *de Volkskrant* verscheen op 24 oktober 1986 een artikel met de kop: 'Nuis antwoordt Kellendonk'. Daarin maakte deze duidelijk dat hij enkele passages uit het boek nog altijd als antisemitisch beschouwde. Hoewel hij zich naar eigen zeggen realiseerde dat men de auteur niet verantwoordelijk kan houden voor uitspraken van personages, vond hij de wijze waarop Kellendonk met antisemitische clichés speelde 'en de lading van verdriet en angst die ze mee dragen, getuigen van een hoge mate van morele en artistieke ongevoeligheid'. Nuis was het ook bepaald niet eens met Kellendonk's standpunt dat een recensent een werk enkel en alleen 'strikt literair' mag beoordelen. Zoals de schrijver met zijn werk een visie op de wereld om hem heen geeft, zo mag de recensent oordelen over de politieke strekking van datzelfde werk. Wat Kellendonk betreft gold volgens hem: 'I hate what he says, but I'll defend to the death his right to say it'. De auteur van *Mystiek lichaam* mocht 'verfoeilijke en beledigende onzin' schrijven zoveel als hij wilde, en hij moest beslist niet gerechtelijk worden vervolgd, maar de criticus had volgens Nuis de vrijheid hem tegen te spreken.

Katholicisme als ideaal

Behalve dat Kellendonk een appeltje te schillen had met de kritiek in het algemeen en Aad Nuis in het bijzonder, gebruikte hij de persaandacht ook om uit te leggen wat hij nu eigenlijk met zijn roman nastreefde. *Mystiek lichaam* mocht dan niet gespeend zijn van ironie, uit de interviews komt naar voren dat Kellendonk een zeer ernstige bedoeling had met zijn werk. Al in 1977 merkte hij op: 'Ik probeer een eenheid te scheppen, een soort zin te ontdekken in alles wat je om je heen ziet, orde op zaken te stellen, een waarheid te ontdekken die achter de feiten ligt, een soort wereldbeeld, een levensbeschouwing vinden, maar dan concreet, niet iets dat je kunt formuleren in één of twee zinnen, nee, maar door situaties te onderzoeken.'¹³

In 1984 bleek dat zijn visie inmiddels was uitgekristalliseerd. In *de Volkskrant* stelde hij: 'Ik ben in diepste zin katholiek, in mijn visie op de samenleving, dat wil zeggen, ik geloof in een bestemming van de geschiedenis. Ik geloof in een samenleving die er niet alleen op uit is de mensen materieel op hun gemak te stellen: het is onze taak het koninkrijk Gods op aarde te vestigen, daar komt het wel op neer.' En verderop: 'Het katholicisme gaat ervan uit dat er een organische gemeenschap bestaat die in haar geheel gebonden wordt door het geloof. [...] Voor mij is het katholicisme een ideaal van hoe mensen organisch kunnen samenleven, een utopie.'¹⁴ Het calvinisme vond hij minder geschikt, omdat het geen gemeenschapsgevoel kent. Toen de interviewer hem vroeg of hij zichzelf als een katholieke auteur zag, antwoordde hij:

Ik zie mijn werk niet als in dienst staande van het geloof of als een orthodoxe uitdrukking daarvan. Maar ik beschouw het wel als mijn taak om mensen nader tot elkaar te brengen. Ik geloof dat mensen, om hun eigenlijke bestemming te bereiken, zichzelf moeten verliezen. Dat wil niet zeggen dat ze zichzelf helemaal ontrouw moeten worden, dat kan niet, en dat zou nooit goed zijn, maar ze moeten boven hun individuele beperktheid uitstijgen. Ik geloof dat de liefde het hoogste is. Om het maar eens cru te zeggen.¹⁵

Daarmee liep hij vooruit op de uitspraken die hij na de publicatie van *Mystiek lichaam* zou doen. In het genoemde radio-interview van de VPRO in 1986 greep Kellendonk op bovengenoemd interview terug en legde hij andermaal uit wat zijn levensbeschouwing precies inhield.¹⁶ Hij noemde zichzelf nu een 'ongelovige gelovige'. Daarmee bedoelde hij dat hij rationeel gezien niet in staat was om in een God te geloven. Maar tegelijkertijd was hij doordrongen van het besef dat religie voor de sociale coherentie in een samenleving van ongelooflijk groot belang was. De literatuur beschouwde hij als een middel om mensen hiervan bewust te maken. Omdat er in de moderne tijd, waarin de met postmoderne twijfel vervulde, ongelovige burger doelloos rond dwaalt,

van een samenleving als gemeenschap geen sprake meer is, was voor de kunstenaar een bezielende functie weggelegd. In *NRC Handelsblad* gaf hij daar uitleg bij:

Hij [de kunstenaar] zou, om te beginnen, uiting kunnen geven aan het verlangen naar een meer organische samenleving, zoals ik doe in dit boek. Ik geloof in de heilsgeschiedenis, dat we op weg zijn naar het paradijs. Maar als ik het daarover heb beschrijf ik geen toestand waarvan ik denk dat we hem werkelijk zullen bereiken, geen feitelijke stand van zaken. Of iets is waar, of je gelooft erin – het is van tweeën één. In feiten hoef je niet te geloven. Zowel het individu als de samenleving hebben utopieën nodig als vormbeginsel, als dynamische kracht. Geloven is het bezielen van die utopische verzinsels.¹⁷

Kellendonk had dus een utopie voor ogen waarin het katholicisme als bindend element fungeerde. Maar zo simpel lag het niet. Dat wordt duidelijk als hij een uitspraak van Carry van Bruggen aanhaalt, 'eenheidsdrift is doodsdrift', die hij als motto voor het derde deel van *Mystiek lichaam* had gekozen. In het genoemde NRC-interview legde hij uit dat alle utopieën – 'de communistische heilstaat, de Amerikaanse droom, het Koninkrijk Gods' – uiteindelijk eenzelfde eigenschap hebben: ze zijn gelijkvormig.¹⁸ Daarmee sneed hij een lastig probleem aan. Enerzijds beschouwde Kellendonk het katholicisme als ideaal van hoe mensen organisch zouden kunnen samenleven, anderzijds benadrukte hij dat utopieën (ook de zijne) de eenvormigheid bevorderen. Anders gezegd, Kellendonk verlangde naar een mystiek lichaam, maar realiseerde zich tegelijkertijd dat dit onmogelijk is, omdat het gelijkstaat aan doodsdrift.

Die dubbelzinnigheid van zijn visie en de opvattingen over land en volk die daarmee samenhangen, werden door Aad Nuis slecht begrepen. Kellendonk merkte bijvoorbeeld op:

De luie suggestie dat er zoiets als een multiculturele samenleving zou kunnen bestaan is even gevaarlijk als een eng nationalisme. Alsof mensen niet voor een groot deel hun identiteit ontlenen aan de cultuur die hen omringt. Dat soort domheid, dat soort goedbedoelde achterlijkheid – daar maak ik me nu zorgen om. Een straat waar men op de ene hoek een katholieke kerk probeert te handhaven, op de andere een moskee en nog een hindoetempeltje ergens in het midden, is een straat waar binnen de kortste keren helemaal geen godsdienst en helemaal geen gemeenschap meer zullen zijn.¹⁹

Moskee en tempeltje dus maar dicht, luidde de conclusie van Nuis. Kellendonk was het hier niet mee eens. In het VPRO-radio-interview legde hij uit: 'Ik zeg niet van "alle hindu-tempels moeten dicht", "alle moskeeën moeten afgebroken worden".

Ik ben namelijk geen politicus en van mij moet helemaal niks. Ik kan alleen maar zo waarachtig mogelijk nadenken en dan stuit ik wel eens op fundamentele problemen die eens een keer niet met politiek geweld op te lossen zijn.' Wat Kellendonk duidelijk wilde maken, was dat hij bang was voor vervlakking en dat hij geloofde 'dat een samenleving in volste zin des woords bezield moet worden door een metafysisch of religieus ideaal en dat kan voor één samenleving maar één ideaal zijn'.

Over de multiculturele samenleving werd volgens Kellendonk te eenvoudig gedacht: 'Waar het op aan komt is dat je mensen van andere culturen echt leert begrijpen en dat is hondsmoeilijk.' En als verschillende culturen elkaar niet begrijpen en er geen communicatie is, gaan mensen geweld gebruiken. In *Vrij Nederland* zei hij: 'Politieke partijen praten veel te gemakzuchtig over de mogelijkheid van een multiculturele samenleving. Wat zij voorstaan is eigenlijk: vervlakking. Maar die vervlakking lokt uiteindelijk veel geweld uit.'²⁰ Met zulke kritische uitspraken was hij politici als Frits Bolkestein, Pim Fortuyn en Ayaan Hirsi Ali en essayisten en columnisten als Paul Scheffer, Leon de Winter en Theo van Gogh ver vooruit.

Een kerk bouwen

Wat was de implicatie van Kellendonk's pleidooi voor het katholicisme als gemeenschappelijk maatschappelijk ideaal? Hij verdedigde een paradoxale, 'ironische manier van geloven':

Je mag daarin nooit vergeten dat het om verzinsels gaat, dat je veinst. In een opstel, dat 'Beeld en gelijkenis' heette, heb ik een paar jaar terug geschreven dat ik niet wist wat geloven was. Ik had het altijd beschouwd als een verlichte staat – gelovigen zagen meer dan ik zag. Maar intussen heb ik voor mezelf een andere definitie van geloven gevonden. Het is geen hoger inzicht waaraan de een of andere flits moet voorafgaan, het is de voortdurende wil om de leer waar te maken. Geloven is een vorm van creativiteit, gemeenschappelijke creativiteit. In die zin kan ik best een gelovige zijn. God bestaat niet, Hij moet door *ons* in het leven geroepen worden.²¹

Dat deze materie Kellendonk bleef boeien, blijkt uit het onderwerp van de Albert Verwey-lezingen die hij in november 1987 onder de titel 'Geschilderd Eten' (1988) hield in het kader van zijn gastschrijverschap aan de Universiteit Leiden.²² Daarin stelde hij Vondel's werk *Altaergeheimenissen* (1645) centraal, dat handelt over de transsubstantiatie, de verandering van brood en wijn in lichaam en bloed tijdens de katholieke eucharistieviering. Bij de gedrukte versie van zijn lezingen voegde hij nog een nabeschouwing toe: 'Grote woorden'. Samen met het interview dat hij in 1988 aan Stan van Houcke voor *De Revisor* gaf, kunnen we deze tekst beschouwen als

Kellendonk's testament. Terwijl de doodzieke, aan hiv lijdende schrijver naar zijn einde toe leefde, bleef de religieuze problematiek van *Mystiek lichaam* hem bezighouden.

'Grote woorden' opent met de vraag: 'Geloof je daar nu ook zelf in, in God, Hemel, Heilig, al die grote woorden van Vondel?' Kellendonk's antwoord luidde: 'Nee, ik geloof niet in God, Hemel, Heilig, wanneer geloven wordt opgevat in de vulgaire zin van: voor waar aannemen zonder bewijs. Ja, ik geloof wel in God, Hemel, Heilig, wanneer geloven wordt opgevat als een werkzaamheid van de scheppende verbeelding.'²³ In het *Revisor*-interview gaf hij hier nadere toelichting bij. Het verlangen naar God, heiligheid en zuiverheid beschouwde hij als een algemeen menselijk verschijnsel. In de moderne samenleving was er echter geen plaats meer voor geloof. Hoe diende de moderne mens volgens Kellendonk met zijn godsverlangen om te gaan? Volgens hem was de enige manier 'oprecht veinzen'. God bestaat niet, maar we moeten doen alsof Hij wel bestaat. We moeten *oprecht* geloven in een fictie.²⁴

In 'Grote Woorden' zegt hij het zo: 'De religie van de hemel moet een religie van de aarde worden. Geloof is dan geen zekerheid, maar schepping. Betekenis wordt dan niet ontdekt maar gegeven.' Kellendonk besluit met de zin: 'Heilig is wat geheiligd wordt en God troont op de gezangen van de mensen.' Die psalmregel was hem toegespeeld door de Remonstrantse predikant Johan Goud en drukte precies uit wat hij bedoelde.²⁵ Kellendonk streefde geen restauratie na van een van bovenaf opgelegd geloof. Zijn religieuze ideaal zou door de mensen zelf gedragen moeten worden.²⁶ God was voor Kellendonk geen transcendente, boven en buiten de wereld staand Opperwezen, maar immanent. Hij moest uit de mens zelf voortkomen, als projectie van de verbeelding.²⁷ Daarbij was het volgens Kellendonk wenselijk om gebruik te maken van de traditie. Hij hoopte dat er op den duur een gemeenschap van 'scheppende mensen' zou ontstaan. In *De Revisor* verklaarde hij enthousiast: 'Ja. Ik vind de meest fantastische en concrete en waardevolle uiting van geloof en godsgeloof toch altijd het bouwen van een kerk. Zet maar eens een kathedraal neer met z'n allen, dat is een manier waarop in ieder geval in het verleden dat verlangen gestalte heeft gekregen.'²⁸ Hoewel hij bij het ontwerpen van deze nieuwe kerk de kruisvorm wilde behouden, was hij geen voorstander van een gotische kathedraal: 'Nee, die zou niet meer gotisch zijn maar postmodern.'²⁹

In de verweesde, ontkerstende samenleving pleitte de traditionalistisch-ongelovige Frans Kellendonk aan het einde van zijn leven voor het bouwen van een kerk, als teken van een geveinsd geloof, op basis van de katholieke traditie, in een poging de brokstukken van het mystieke lichaam te behouden. Alleen zo kon er iets van de organische gemeenschap van vroegere tijden bewaard blijven. Maar Kellendonk zou Kellendonk niet zijn als hij zich niet óók realiseerde – o paradox! – dat het nooit meer zou worden zoals het was geweest:

Alleen door het feit dat ik dat [het leven van mijn grootouders, het organische leven op een dorp, de vanzelfsprekende banden die mensen daar met elkaar hebben] gezien heb, dat ik dat heb meegemaakt van vrij nabij, kan ik dat als een gemis ervaren. Dat impliceert natuurlijk niet dat ik nu tegen iedereen zeg, word alsjeblieft weer zoals de mensen honderd jaar geleden waren. Dat kan niet, dat besef ik heel goed.³⁰

NOTEN

- 1 Frans Kellendonk, *Mystiek lichaam. Een geschiedenis*. Amsterdam 1986, 131, 152, 160.
- 2 Aad Nuis, 'Onmiskenaar antisemitisme in sluiers van ironie', in: *de Volkskrant*, 16 mei 1986.
- 3 Aad Nuis, 'Ponden onbevredigend proza', in: *Haagse Post*, 4 juni 1977.
- 4 Paul Aalbers, 'Frans Kellendonk maakt zich kwaad over de kritiek van Aad Nuis op de roman *Mystiek lichaam*'. Radio-interview met Frans Kellendonk in het VPRO-programma *Boeken*, uitgezonden op 20 mei 1986.
- 5 Hans Rombouts, 'Kellendonk valt uit tegen Nuis', in: *Haarlems Dagblad*, 21 oktober 1986.
- 6 Oorspronkelijk gepubliceerd in *NRC Handelsblad*, 24 oktober 1986.
- 7 Frans Kellendonk, *Het complete werk*. Amsterdam 1992, 869.
- 8 Rombouts 1986.
- 9 Kellendonk 1992, 863, 866.
- 10 Willem Kuipers, 'Frans Kellendonk wil tegenwicht bieden aan het modieuze literatuurbedrijf. Katholicisme als maatschappelijk ideaal', in: *de Volkskrant*, 23 maart 1984.
- 11 Kellendonk 1992, 868.
- 12 Kellendonk 1992, 870.
- 13 Wouter Donath Tiegens, 'Schrijven als ontdekkingsstocht', in: *Vrij Nederland*, 21 mei 1977.
- 14 Kuipers 1984.
- 15 Kuipers 1984.
- 16 Over Kellendonks geloofsopvatting zie onder meer Jaap Goedegebuure, 'Ik zocht naar jou en vond je niet. *Over Frans Kellendonk*', in: idem, *Nederlandse schrijvers en religie 1960-2010*. Nijmegen 2010, 37-61.
- 17 H.M. van den Brink, 'God troont op de gezangen van de mensen. Een gesprek met Frans Kellendonk', in: *NRC Handelsblad*, 9 mei 1986.
- 18 Van den Brink 1986.
- 19 Van den Brink 1986.
- 20 René 't Sas, 'Frans Kellendonk over de denkbeelden in zijn nieuwe roman: *Mystiek Lichaam*', in: *Vrij Nederland*, 31 mei 1986.
- 21 Van den Brink 1986.
- 22 Frans Kellendonk, *Geschilderd eten*. Leiden 1988.

- 23 Kellendonk 1992, 929.
- 24 Chris Rutenfrans, "Mystiek lichaam". Debat tussen ik en zelf', in: *De Revisor* 18 (1991), 51-56.
- 25 Vergelijk Van den Brink 1986.
- 26 Melissen, 1993, p. 856.
- 27 Melissen, 1993, p. 854.
- 28 Stan van Houcke, 'In gesprek met Frans Kellendonk', in: *De Revisor* 18 (1991), 124.
- 29 Van Houcke 1991, 125.
- 30 Van Houcke 1991, 127.

Extazē 14 2015 – NR 2

LITERAIR TIJDSCHRIFT
Extazē

KEELLENDONK